DE KOP VAN DE NIEUWENDIJK

Dit epistel gaat over de allereerste stadsuitbreiding die niet ten koste van grondgebied van buurgemeenten ging maar veroverd werd op het IJ. Om eerst maar even het gebied, waar we het hierna over zullen hebben, af te bakenen: het binnendijkse land tussen Singel en Amstel, benoorden de Nieuwezijds Kolk.
Binnendijks houdt dan niet in de plempingen die nog weer later ten koste van de Amstel (Damrak) en het IJ (Texelsekade, Haringpakkerij) gingen. Er is bitter weinig bekend over het uiterlijk van dit gebied, dat de eerste 150 jaar van het bestaan van Amsterdam nog geen rol kon spelen omdat het onbruikbaar drasland was.

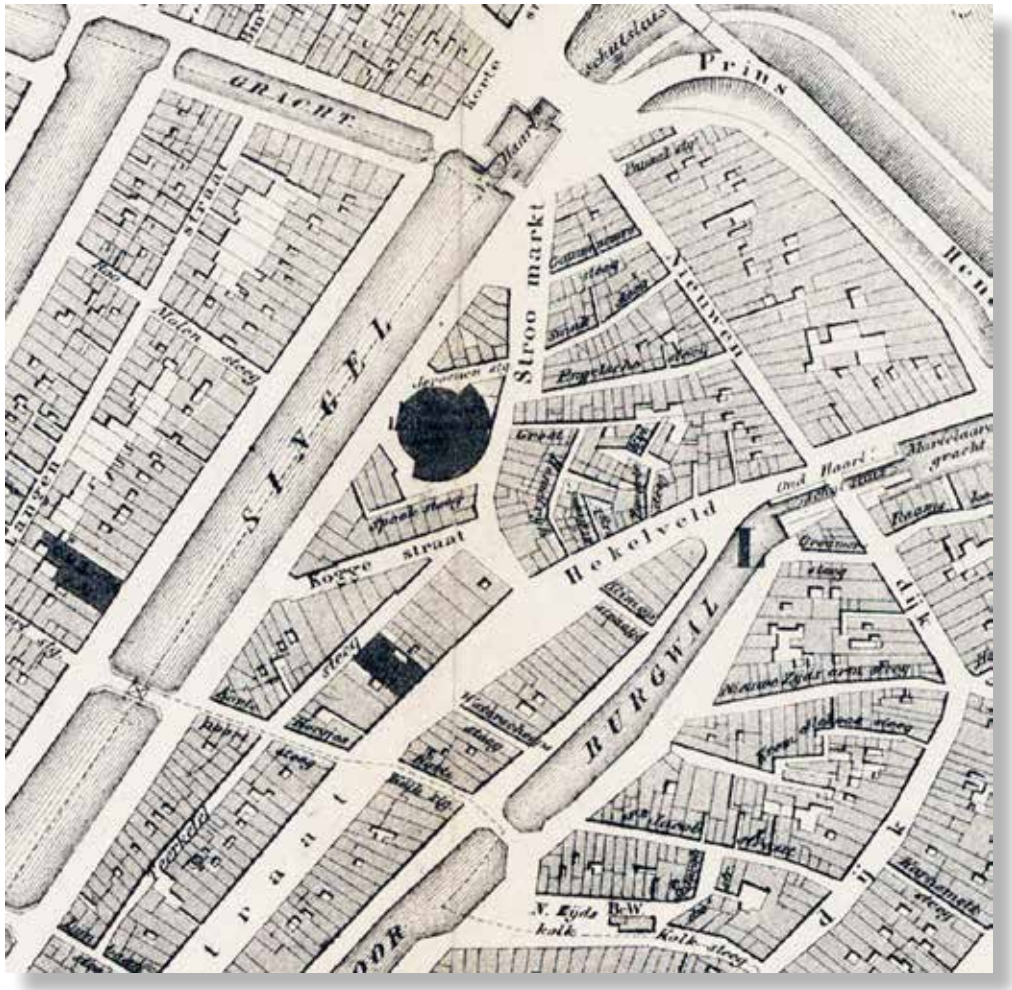

De vroegste stad hield op bij de Nieuwezijds Kolk, waar ook de eerste banmolen stond. De IJ-dijk slingerde van dit punt wat grillig westwaarts, waarschijnlijk langs de huidige Stromarkt naar een punt tussen de huidige Haarlemmerstraat en de Brouwersgracht. De ontginning van de Stads- en Godshuispolder is tot deze eerste stadgrens gekomen en ten noorden daarvan is de structuur volledig zoek.
Toen halverwege de veertiende eeuw het Hoogheemraadschap en de graaf van Holland besloten de IJ-dijk te verleggen en strak te trekken – wat een steviger dijk zou moeten opleveren – werd in het derde kwart van de veertiende eeuw de Nieuwe Dijk gelegd op de plaats waar we die nu nog kennen. Die Nieuwendijk sloot heel wat natte narigheid binnen; enkele vroegere stormvloeden hadden gaten geslagen die vol met water nog eeuwen binnen de dijk bleven liggen. De Oude Braak bijvoorbeeld, die we nu als een doodlopende steeg

Omslag: De Stromarkt aan het begin van de 20e eeuw.
Boven: Detail uit de ingekleurde houtsnede van Cornelis Anthonisz (1544)
Links: Detail van de stadsplattegrond van V.d.Stolk uit 1881. Alle gangen en sloppen zijn nog aanwezig, maar de Nieuwezijds Achterburgwal, Martelaarsgracht en het Kattengat zijn al gedempt.

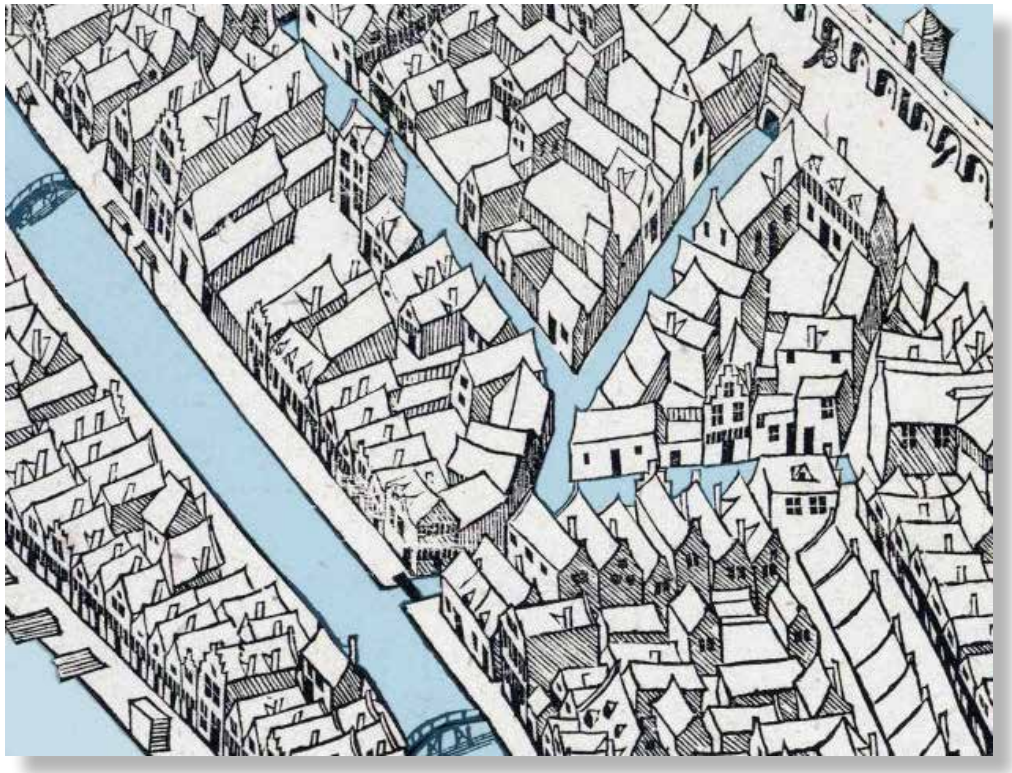

kennen is een pas in 1549 gedempte braak. Ook het Kattegat met wat nu de Koggestraat en Teerketelsteeg is zal zo'n braak geweest zijn. Tot ver in de negentiende eeuw stroomde het Cattegat via wat nu de Koggestraat is in het Singel, zoals op de kaart van Balthasar Florisz van Berckenrode (1625, p.4) maar ook nog in de atlas van Mortier (±1850, hieronder) goed te zien is.

Elke suggestie over de wording van dit gebied is hypothetisch; serieus volgen kunnen we die pas na 1544, door de onvolprezen vogelvluchtkaart van Cornelis Anthonisz en al zijn navolgers. Wat we wel weten is dat dit nieuwe land dankbaar in gebruik genomen werd door vuurgevaarlijke werkplaatsen (pottenbakkers), smerige industrie (vlasbehandeling) en goedkope krotten voor dagloners. Tegelijk schoof de banmolen mee op en kwam aan de nieuwe uitlaat van de Boerenwetering te staan, in de buurt van de Nieuwezijds Armsteeg.

Ter verdediging groeven de Amsterdammers, ook door dit gebied, steeds nieuwe grachten en gebruikten de uitgegraven grond voor het opwerpen van wallen. Precieze informatie ontbreekt, maar globaal was het eerste deel van de Nieuwezijds Voorburgwal, tot de Nieuwezijds Kolk rond 1265 gereed, samen met het leggen van de Dam. De rest van de Nieuwezijds samen met de Achterburgwal rond 1380 en het Singel na 1425. Pas na het graven van het Singel werd de kop van de nieuwendijk binnen de stad getrokken en al die tijd daarvoor bleef dit een uithoek waar hoofdzakelijk gewerkt werd.

De kaart van Cornelis Anthonisz (p.3) geeft een situatie weer waar

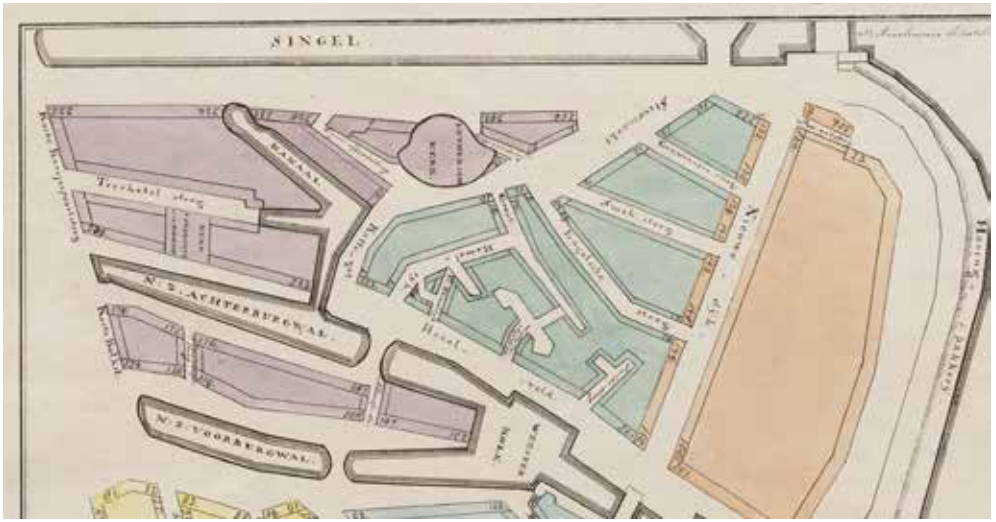

Boven: Detail uit de houtsnede van Cornelis Anthonisz (1544) met het nog ongedempte Kattengat, dat een aansluiting kreeg op zowel Singel als Nieuwezijds Achterburgwal (inkleuring door auteur).

Rechts: Buurt J uit de atlas van Mortier (±1850). Van het Kattengat is alleen nog het deel gedempt dat daarna Teerketelsteeg ging heten.

het ‘Cattegat’ met zijn vertakkingen in hoge mate de vorm en verloop van de stegen en bebouwing bepaald; om ruimte te winnen werden de (vooral pak-) huizen hier en daar tot in het water gebouwd. Overigens zien we op de ingekleurde versie van die zelfde kaart (p.2) ook nog veel open plekken, die 80 jaar later, volgens de kaart van Berckenrode in 1625 (zie links), helemaal volgebouwd blijken te zijn.
De samenkomst van Voor- en Achterburgwal was een kom die eind veertiende eeuw een verbinding kreeg met het IJ, via Weesperkolk en Martelaarsgracht. In de Nieuwendijk kwam een sluiscomplex met valdeuren, die door enorme tredraderen (zie rechtsboven) bediend werden. Bovenop de sluis kwam de eerste Haarlemmerpoort, die ten tijde van het maken van de kaart (1536-1544; rechts) alweer verdwenen was.

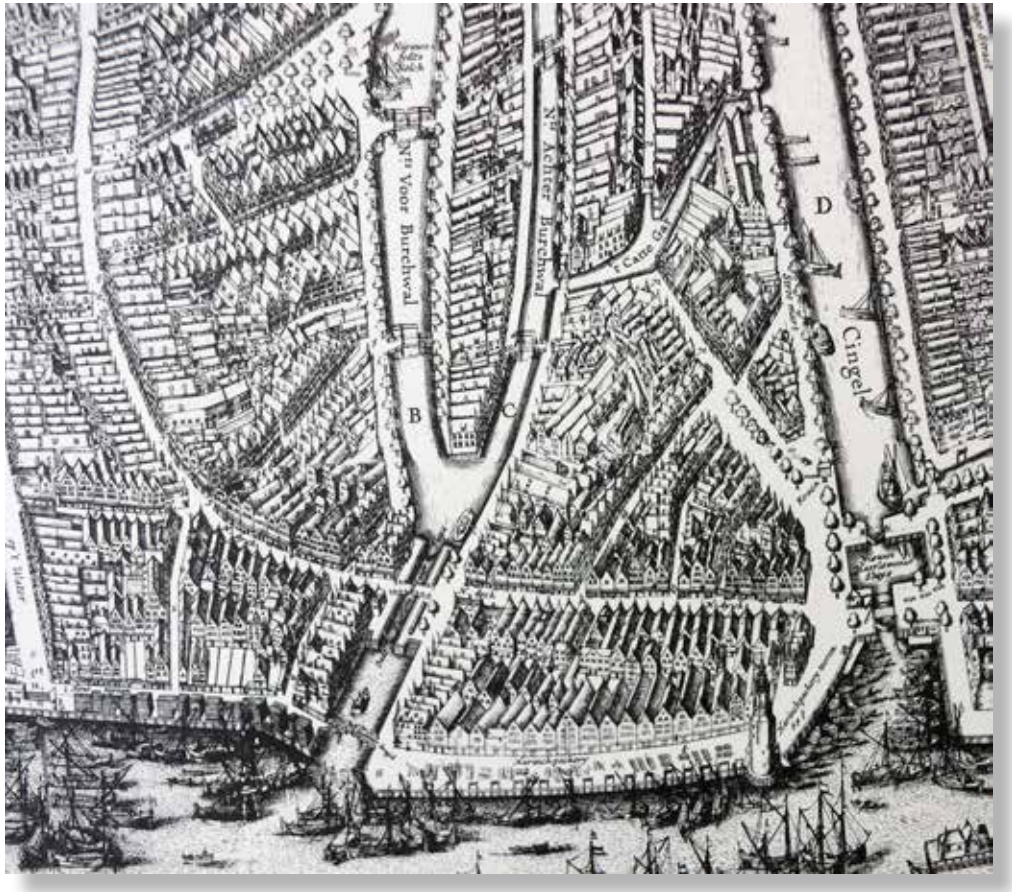

Achter het Hekelveld was een chaos van stegen en sloppen ontstaan, die vaak onder de verzamelnaam ‘Hemelrijk’ werd aangeduid, wat ’t allerminst was; bittere armoe straalde er van af. In die sloppen waren in de negentiende eeuw nog 94 woningen ondergebracht, waarvan 70 eenkamerwoningen en meestal in laagbouw. Dat leverde dan een dorps karakter op en het was daar niet eens zo donker als men in de overige sloppen meestal tegenkwam. De kamers waren tussen de 4 en 8 m^2 groot en telden 4 á 5 bewoners. De sloppen haalden nooit de 200 cm breedte, twee waren zelfs 80 en 78 cm breed. Daar kwam je het Groot en Klein Hemelrijk, het Smidssteegje en de Zwarte Bijlsteeg tegen, onderling soms nog verbonden door naamloze sloppen. In 1917 ging het eerste deel van dit complex tegen de vlakte voor een groot kantoorgebouw en na de opening van het gebouw van de Arbeiderspers in 1931 was niets meer van het ‘Hemelrijk’ over. De bouw van het Sonesta hotel (1975, nu Renais-

Boven: Detail uit de houtsnede van Cornelis Anthonisz (1544) met de Oude Haarlemmersluis. De Oude Haarlemmerpoort is dan alweer verdwenen. Midden boven het ‘Eind van de Wereld’ aan de samenkomst van Voor- en Achterburgwal. Onderaan is het IJ.
Links: Detail uit de kaart van Balthasar Florisz van Berckenrode (1625), rijk aan details en veel nauwkeuriger dan de kaart van Pieter Bast.

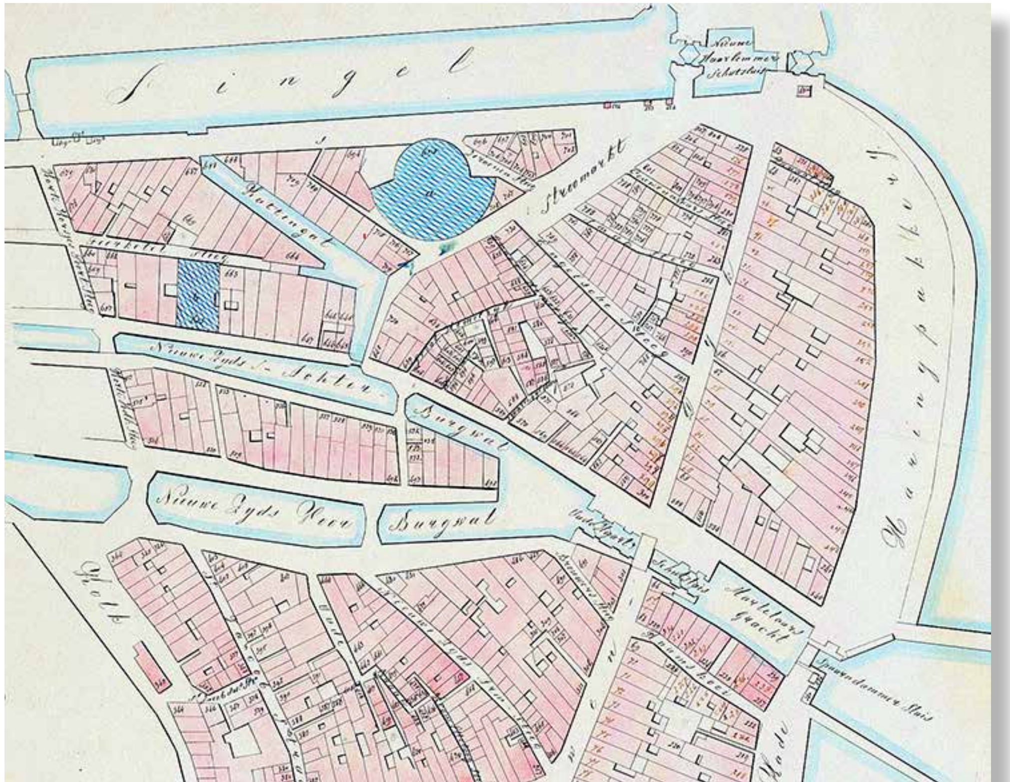

sance) heeft het laatste restje tot het Kattengat opgeschoond.
De verleiding was sommige geschiedkundigen te groot om een verband te leggen met de suikerbakkerij ‘Groot Hemelrijk’ maar die lag toch echt aan de Nieuwezijds Achterburgwal. Ook heeft het Klein Hemelrijk nooit ‘Vagevuur’ geheten naar de tweede suikerbakkerij, niet ver daarnaast.

Boven: Detail uit kaart van Publieke Werken (1853) met de hele buurt J.
Rechts: De gevelrij Hekelveld 8-19 met v.l.n.r. de ingangen van Groot Hemelrijk, Klein Hemelrijk en de Zwarte Bijlsteeg. De drie huizen links maakten in 1917 plaats voor een kantoorgebouw, de rest verdween voor de bouw van ‘de Rode Burcht’ van de Arbeiderspers, geopend 1931 en gesloopt voor het Sonesta Hotel in 1972.

Met de Engelsesteeg, de Smaksteeg en de Gouwenaarsteeg komt er in dit deel van de buurt weer wat structuur terug. Na de bouw van de Arbeiderspers was de Engelsesteeg ‘s nachts afgesloten maar dat is door het Sonesta opgeheven. Wat opvalt is de aanzienlijke helling van alle stegen die op de (Korte) Nieuwendijk uitkomen, wat de oude functie van zeewering aanschouwelijk maakt. De Gouwenaarsteeg kent tegenwoordig zelfs traptreden.
Steken we de Nieuwezijds Voorburgwal over dan vallen op de plattegrond (p.6) twee dingen op. Dat is ten noorden van de Sint Jacobsstraat, die nog de richting van de kavelsloten volgt, de Oude Braak die het stratenpatroon volledig bederft. Na de demping zien we eerst nog een onbebouwd terrein (p.2) maar in 1625 is alles volgebouwd en zijn de stegen ontstaan zoals die tot in de twintigste eeuw bleven bestaan. Tot 1909 heette een deel van de Oude Braak

Krom Elleboogsteeg, maar daarvan waren er minstens drie in de stad en werd de verwarring weggenomen door weer de oorspronkelijke naam in te voeren. Ten noorden daarvan is de Nieuwezijds Armsteeg en dat is een verhaal apart. Tussen de stadsbegrenzing aan de Nieuwezijds Kolk en de Oude Haarlemmersluis is gelijk met het leggen van de nieuwe dijk de uitmonding

Rechts: Groot Hemelrijk in 1925, niet ver voor de sloop.
Onder: Hekelveld in zuidelijke richting gezien naar de Nieuwezijds Achterburgwal. De eerste brug is het Klimopbruggetje en direct daarachter is de toegang tot het Kattengat.

van de Boerenwetering, die via de Nieuwezijds Voorburgwal uitwaterde, naar halverwege geschoven over het tracé van de Nieuwezijds Armsteeg. Deze heeft een ander verloop dan de kavelsloten van de polderontginning.
We zien de benamingen van straten en waterlopen nogal eens wijzigen; zoals gewoon was in zestiende en zeventiende eeuw hadden de kaden niet automatisch de naam van het water waar ze aan lagen. Zo heet het deel Singel tussen Korstjespoortsteeg en Haarlemmerpoort bij Berckenrode 'Stroomarkt' terwijl die naam nu gereserveerd is voor het langgerekte plein in het verlengde van het Kattengat, dat op die kaart nog geen eigen naam heeft. De huidige Stromarkt is altijd een ruim plein geweest, m.i. het gevolg van het verloop van de oudste IJ-dijk. Het bood plaats aan omvangrijke gebouwen als de roskorenmolen, die tot de bouw van de lutherse kerk op de kaarten te zien is. Die maalde bij windstilte voor de Stadskorenmolen die op de muur stond (zie kaartje p.2). Dat ook het Kattengat nu ruim is komt door de sloop van de noordelijke huizenrij tussen 1930 en 1941. Slechts een heel klein stukje van het oorspronkelijke Kattengat mocht na demping zo blijven heten. De eerste tak werd Teerketelsteeg, het deel dat in het Singel uitmondde werd Koggestraat. De kaart van Berckenrode laat vermoeden dat de Teerketelsteeg niet gedempt is maar overkluisd.

Links:
De Krom Elleboogsteeg is nu vanaf de Nieuwendijk afgesloten.

Rechts:
De Oude Braak in 1979. Let op het hek waarmee 's nachts de steeg afgesloten werd.

Markante gebouwen

De afgelegen ligging maakte dat in deze buurt, behalve woonkrotten, veel pakhuizen en vuile of stinkende industrie terecht kwam. Al in de vijftiende eeuw waren er enkele grote brouwerijen te vinden, de Passer en ’t Schuytgen, maar bekender is de enorme brouwerij ‘de Os’ geweest, waarschijnlijk op dezelfde plek als ‘t Schuytgen. Dat was een dubbelpand, evenwijdig aan het Singel en goed te onderscheiden op de kaart van Berckenrode. Ze hadden een eigen laad- en losgalg aan het Singel. Na sloop van de brouwerijgebouwen op het driehoekige grondstuk kwamen er twee grote woonhuizen met gevels aan het Singel en aan de Koggestraat. Het volgende pand staat nog steeds in lengterichting, met een nepgevel halverwege. Ook zijn twee grote suikerbakkerijen bekend, die beide aan de Nieuwezijds Achterburgwal lagen: het Vagevuur en het Groot Hemelrijk. De eerste werd in 1737 door de naastgelegen schuilkerk ’het Stadhuys van Hoorn’ aangekocht, zelf van 1621, en vervangen door twee woonhuizen, die in 1890 weer plaats maakten voor de pastorie van de **Dominicuskerk**. Die was ter vervanging van de schuilkerk tussen 1883 en 1886 gebouwd en nam nu een groot deel van het bouwblok tussen Korsjespoortsteeg, Teerketelsteeg en Spuistraat in beslag.

Lees de monumentenbeschrijving.

Boven: De Dominicuskerk met de nooit afgemaakte toren aan de Teerketelsteeg, hoek Korte Korstjespoortsteeg.
Li.bov: Gevelsteen ‘t Stadhuys van Hoorn, de schuilkerk aan de Nieuwezijds Achterburgwal die vervangen werd door de Dominicuskerk.
Links: In 1867 werd de Nieuwezijds Achterburgwal gedempt en omgedoopt tot Spuistraat. Hier de gevelrij Spuistraat 10-20 met de voormalige schuilkerk.

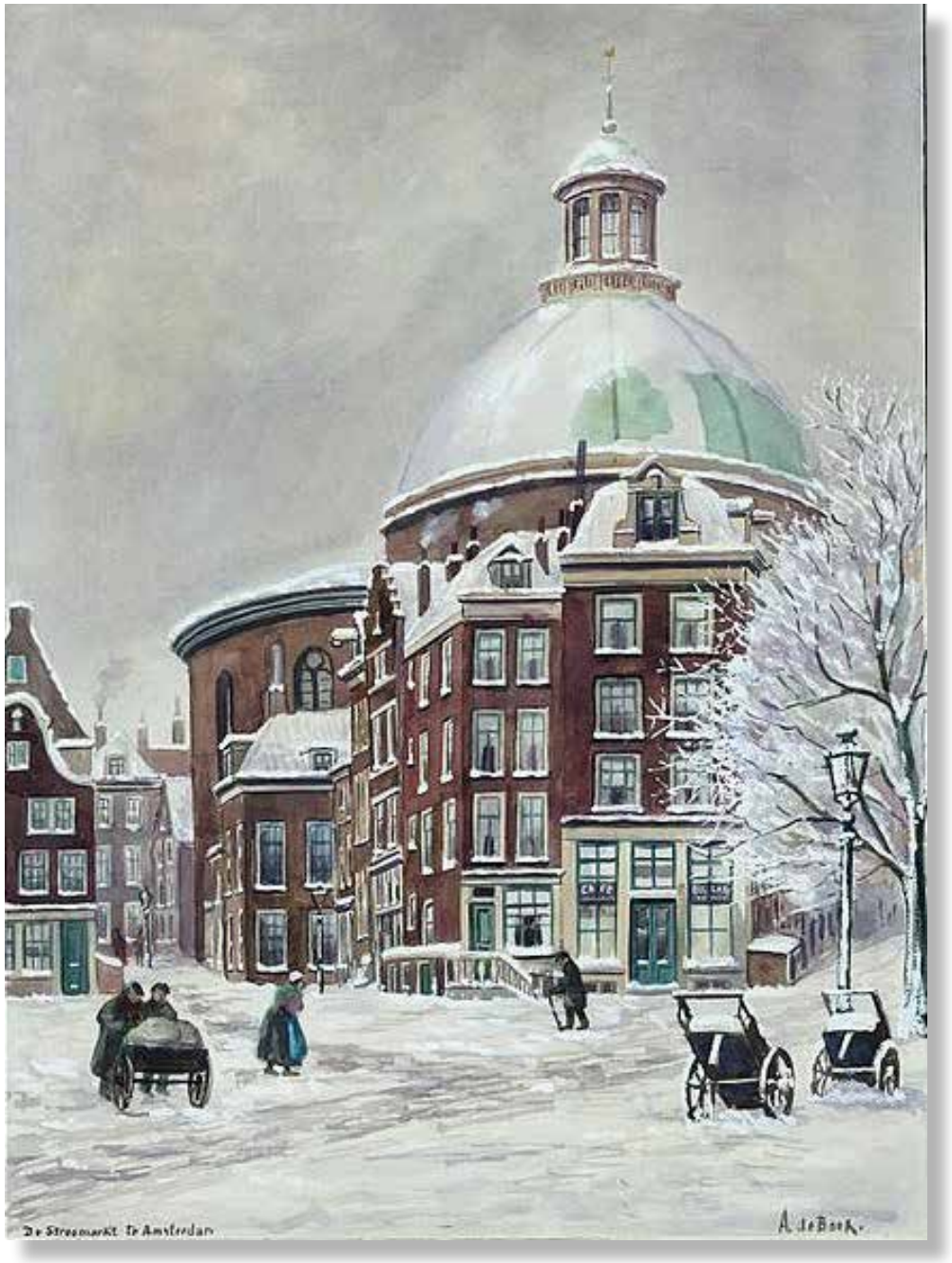

Van 1668 tot 1671 werd op een onmogelijk grondstuk tussen Jeroenen- en Ossenspooksteeg de **Nieuwe Lutherse Kerk** gebouwd, naar een ontwerp van Adriaan Dortsman (links). De ‘Oude’ lutherse kerk aan het Spui was te klein geworden voor het grote aantal lutherse immigranten. In 1822 brandde deze kerk volledig uit en werd in ongeveer dezelfde vorm, maar iets hoger, weer opgebouwd. Het cassetteplafond is van die tweede bouwperiode. In 1993 was er opnieuw brand in de kerk; nu brandde de lantaarn volledig uit en moest vernieuwd worden. In het oog valt het groen geoxideerde koperen dak.
Op de landengte tussen Voor- en Achterburgwal stond bij de samenkomst een huizenblok aan twee zijden in het water; alleen aan de Voorburgwal was een kade. Het laatste huis kreeg de toepasselijke naam ‘**End van de Werelt**’ (onder).

Aan het Kattengat bouwde de zeepzieder Laurens Jansz Spiegel in 1614, na de demping van het Kattengat ter plaatse, twee beleggingspanden de **Goude en Silveren Spiegel**. In 1926 verkreeg de Vereniging Hendrik de Keyser de panden in eigendom en restaureerde ze in 1931, waarmee dit een der vroegste restauraties in Amsterdam werd. Op de foto boven uit 1941 is de huizenrij er tegenover al gesloopt en het Kattengat een stuk ruimer geworden. Rechts staat de Ronde Lutherse kerk en daartussen begint de Ossenspooksteeg. Links naast de huizen van Spiegel staat het pand ‘de Schildwacht’ en daarnaast begint de Teerketelsteeg. Door de horecafunctie van de Silveren Spiegel is ook het interieur te bewonderen.

Theo Bakker 2014

De topografische bijzonderheden van Amsterdams ontwikkeling

○ = elders in de lijst ook al genoemd ∗ = ondersteunend artikel van andere auteur

Middeleeuws Amsterdam

- De cope-ontginning van Amstelland
- Poerte ende Vrihede van Amstelredamme
- De eerste 300 jaar in het bestaan van Amsterdam
- Stadspoorten op de Nieuwendijk
- Is de Nieuwezijds wel gegraven?
- De kop van de Nieuwendijk, een 14e-eeuwse stadsuitbreiding
- De Boerenwetering en zijn loop door Amsterdam
- Hoe oud is het Damrak als kade langs de Amstel?
- Middeleeuwse kloosters van Amsterdam
- Het Sint Anthonius gasthuis (Leprozenhuis)

∗ Het Leprozenhuis te Amsterdam, I. H. van Eeghen 1955

- Het Kartuizerklooster Sint Andries ter Zaliger Haven
- In den Uutersten Nesse bider Amstel; Kloosters en Binnengasthuis
- De metamorfose van die Plaetse tot de Dam
- Amsterdam, van Heren, van bisschoppen en van graven
- Amsterdam, van Hoeken en Kabeljauwen
- Pacificatie, Satisfactie & Alteratie
- Schuilkerken in Amsterdam, Anneke Huijser
- Het Papeneiland

Amsterdams nijverheid, handel en transport

- Markten van Amsterdam (locaties door de eeuwen gevolgd)

∗ Botermarkt en Kaasplein, Dr. A. Halberstadt 1910

- Beurtvaarders, trekschuiten en overzetveren
- Middeleeuwse bierbrouwerijen in Amsterdam
- Vroege industriegebieden: Stadsrietlanden, Zaagmolensloot, Mennonietensloot, Overtoomsevaart, Kwakerspoel en Zaagmolenbuurt

∗ Molens in Stadsrietlanden, Mr. J. H. van den Hoek Ostende

∗ Het einde van de korenmolens op de bolwerken aan de Singelgracht, Mr. J.H. van den Hoek Ostende, 1972

∗ Precario en Windgeld, Mr. J.H. van den Hoek Ostende, 1969

- Geschiedenis van Rederij J.H. Bergmann
- Geschiedenis van Rederij Boekel
- Geschiedenis van het Leidseplein en Hirsch & Cie
- De geschiedenis van de Haarlemse tram (NZH)
- De geschiedenis van de Waterlandse tram (NHTM)
- Straattypen en standwerkers
- Straathandel
- Stadschroniqueurs in de 17e en 18e eeuw
- Topografische tekenaars in Amsterdam
- Topografische fotografen in Amsterdam
- Amsterdamse architecten
- Wereldtentoonstelling van 1883
- Samuel Sarphati, visionair en entrepreneur
- Casino, Musis Sacrum en Huize Bob
- Van Liesveldsche Bijbel tot Beursplein 5: Bible Hotel
- Brouwerij De Hooiberg & Die Port van Cleve
- Nederlandsche Scheepbouw Maatschappij
- Pleisterbeeldengieter Carel Sartori, Anneke Huijser

Amsterdam havenstad

- Zeehaven in beweging, alle locaties tot WOII

○ Westelijke eilanden Bickers-, Prinsen- & Realeneiland

∗ Opkomst der Amsterdamse haven, W. H. M. de Fremery

∗ Geschiedenis Amsterdamse scheepsbouw, Dr. L.van Nierop

∗ Scheepsbouw te Amsterdam in vroeger eeuwen, F.G.M. Douwes

- Van Petroleumhaven tot grootste benzinehaven ter wereld

Stadsuitleg 1578-1596

- Stadsuitleg en de omringende waterschappen en gemeenten
- De Eerste en Tweede Uitleg 1578-1596
- Rembrandtplein, metamorfose van een onbedoeld plein
- Vlooienburg & Zwanenburg
- De Haarlemmerbuurt, verdeeld over 2e en 3e Uitleg
- De eerste Joodse gemeenten en hun synagogen

Stadsuitleg 1609-1700

- De Derde en Vierde Uitleg 1609-1700
- Masterplan of toeval? Over de Derde en Vierde Uitleg

- Die Verheelinghe; geschiedenis van de Leidsegracht
- De Amsterdamse schans en bolwerken
- De Trapjesschans, een nijver stukje Schans
- ○ Geschiedenis van het Leidseplein en Hirsch & Cie
- Westelijke eilanden Bickers-, Prinsen- & Realeneiland
- De vijf grote wagenpleinen
- Het ontstaan van de Jordaan
- Gangen en hoven van de Jordaan
- De vertraagde bebouwing van de Driehoekstraat
- De Plantage, een geslaagde mislukking
- Amstelkerk, noodgebouw met eeuwigheidswaarde

Stadsuitleg 1877-1921

- Annexaties 1877-1921
- Huisnummering in Amsterdam (1796-1876)
- Stadsontwikkeling en de politiek
- Spaarndammerbuurt en Zeeheldenbuurt
- Van Smalle Pad tot Planciusstraat
- Het Museumkwartier en de Waskaarsenfabriek
- Stads- en Godshuispolder, een stukje Amsterdam in de polder
- De Da Costabuurt en de Réveilbeweging, Ria Scharn
- ∗ Westerplantsoen in de Zeeheldenbuurt, A. Huyser
- ∗ De wet kent geen steden, Drs. J. P. Janse, 1992 (annexatie Nieuwer-Amstel)
- ∗ Dorpse straten in de stad, Ph. Spangenberg 1995-1996
- ○ Het IJ en de IJpolder

Amsterdam-Noord

- Volewijckslanden en Buiksloterham, de ruggegraat van Noord
- ○ De geschiedenis van de Waterlandse tram
- Industrie Buiksloterham door Wim Huissen
- ENTOS door Wim Huissen
- ELTA door Wim Huisen
- ○ Nederlandsche Scheepbouw Maatschappij door Ruud van der Sluis

Verkeersdoorbraken

- Damstraat-Paleisstraat 1865-1914
- Raadhuisstraat 1894-1897
- Vijzelstraat 1917-1935
- Weesperstraat 1959-1969; de Wibaut-as

Amsterdam en het water

- Amsterdams Waterstaat
- Raadselachtige waterwerken
- Sluizen, keringen en duikers in Amsterdam
- Donkeresluis
- ‘t IJ, van getijdekreek via waterwolf tot droogmakerij
- Van open havenfront tot Open Havenfront
- De geschiedenis van de Kostverlorenwetering en de overtoom
- Aanloop tot het Noordzeekanaal, Amsterdam op z’n smalst

Diversen

- Hoe komt de Mirakelbrug aan z’n naam?
- Remonstrantenkerk, de Rode Hoed
- Metamorfoses, wat stond hier vroeger ook alweer? Ria Scharn
- Sint Pietershal in de Nes
- Pakhuis Oostenburg, Fons Baede
- Nieuwe Doelenstraat, Robert Raat
- Regeringsjubileum Willem III in 1874, Paul Graalman
- ∗ Ons Gouden Vondelpark, gedenkboek t.g.v. 50-jarig bestaan in 1914

Jaarboeken, enzovoort

- Index quizpagina’s 2014 en later, met kleinere onderwerpen
- Jaarboek 2015, 50 opstellen over Amsterdamse items
- Jaarboek 2016, 11 opstellen, idem
- Jaarboek 2017, 6 opstellen, idem
- Jaarboek 2018, 8 opstellen, idem
- Jaarboek 2019, 8 opstellen, idem
- Jaarboek 2020, 8 opstellen, idem
- Jaarboek 2021, 8 opstellen, idem
- Jaarboek 2022, 8 opstellen, idem (komt herfst 2023)